

BRIT KÖZÉP-EURÓPA TÉRKÉPEK, 1915–1919 I. RÉSZ
A PEOPLES OF AUSTRIA-HUNGARY I.
FÖLDRAJZI KÉZIKÖNYV ÉS ATLASZ (1919)

GYÖRI RÓBERT – CHARLES W. J. WITHERS

THE BRITISH MAPPING OF CENTRAL EUROPE, 1915-1919 (PART I)
THE PEOPLES OF AUSTRIA-HUNGARY I.
GEOGRAPHICAL HANDBOOK AND ATLAS (1919)

Abstract

This article is the first part of a two-part paper which examines *The Peoples of Austria-Hungary I* geographical handbook and the accompanying *Atlas of Austria-Hungary*, published by Britain's Naval Intelligence Division in 1919, its making and contents, and the involvement of Hungarian and British geographers in mapping and boundary making. The paper illuminates further the connections between geography, mapping and military intelligence in Britain and extends geographical studies of mapping and border-making in Central Europe during and after the First World War. This first part shows that both *Handbook* and *Atlas* were based upon the work of Bertram ['Bertie'] Cotterell Wallis, a London schoolteacher and discusses the ways in which Hungarian and British mapping differed. Hungarian geographers were unaware of the making of *The Peoples of Austria-Hungary I*. Important implications are noted: for the nature of international geographical relationships and for the authorship and significance of geographical handbooks.

Keywords: Ethnographic mapping, Hungary, B. C. Wallis, Historiography, Geographical handbooks, First World War

Bevezetés

Korábbi kutatásainkban vizsgáltuk a brit földrajz és a brit geográfusok szerepét az I. világháborút lezáró békekötések, elsősorban a trianoni békeszerződés háttéranyagainak előkészítésében, és bemutattuk a brit földrajzosoknak az új magyar határokkal kapcsolatos álláspontját (GYÖRI R. – WITHERS, C. 2019, 2020a, 2020b). Ezeknek a kutatásoknak során találkoztunk egy csaknem elfeledett brit geográfus, B. C. Wallis nevével és a brit hírszerzés égisze alatt Magyarország népességi és etnikai földrajzáról készített atlaszával és kézikönyvével. A 2020-ban kezdődő Covid-járvány megakasztotta a kutatómunkát, amit az utazási korlátozások feloldásával és a levéltárak, könyvtárak újbóli megnyílasával tudtunk folytatni. Új eredményeinket először angolul publikáltuk (GYÖRI R. – WITHERS, C. 2024), és ebben a kétrészes tanulmányunkban mutatjuk be a magyar közönségnek. Elemzésünk fókuszában a Magyarországról készített brit térképek, mindenekelőtt az 1919-es *Peoples of Austria-Hungary I*. Atlasz és Kézikönyv áll.

A brit Admirális Hadtengerészeti Hírszerzési Csoport Földrajzi Szekciója (Geographical Section of the Naval Intelligence Division, továbbiakban: NID) által publikált kézikönyvekkel számos kutatás foglalkozott, de ezek kizárólag a II. világháború alatt készült, 1941 és 1946 között napvilágot látott köteteket elemezték. Bár az I. világháború idején született kézikönyvekről a kutatóknak volt tudomása, de ezek általában csak a későbbi munkák „fontos előzményeiként” kerültek említésre (CLOUT, H. – GOSME, C. 2003; FREEMAN, T. 1980, pp. 103–106). Kutatásunk az első, amely egy, a Nagy Háború idején íródott kötetet és az ahhoz tartozó atlaszt részleteiben vizsgál. Elemzésünk első

részeiben feltárjuk az 1919-ben keletkezett, Magyarországról szóló kézikönyv és atlasz tartalmát, illetve elkészítésének célját, azonosítjuk a szerzőket, továbbá bemutatjuk a térképezés és a kísérő szöveg összeállításának módszereit. Tanulmányunk második részében részletesebben foglalkozunk a kötet és az atlasz megalkotásában részt vevő emberekkel és intézményekkel és kisebb terjedelemben az elkészült anyagok recepciójával. Igyekeztünk feltárni az 1919-re elkészült anyagok előzményeit is: mindenekelőtt a legfontosabb szerzőnek, Bertie Cotterell Wallisnak Magyarországgal foglalkozó korábbi tanulmányait, kéziratait és levelezését kutattuk. Az eredeti levéltári források „alapos olvasásával” mi is igyekeztünk a térképek vonalai „mögé nézni”, bepillantani az Európa új államhatárait megalkotó folyamatok egyik térképező és szövegalkotó műhelyébe (GARCÍA-ÁLVAREZ, J. – PUENTE-LOZANO, P. (szerk.) 2022, pp. 2–4).

Kutatásunk során a Magyarországról készített brit földrajzi anyagok tudományos és politikai vonatkozásai mellett a készítők életrajzát is megpróbáltuk felvázolni. Az NID földrajzi munkájával kapcsolatban általában öt geográfust szoktak kiemelni: Henry Newton Dickson, az edinburgh-i születésű és oxfordi képzettségű oceanográfus és meteorológus; Robert Neal Rudmose-Brown, botanikust és sarkkutatót, aki az NID számára az I. és a II. világháború idején is készített az Északi-sarkvidék földrajzával kapcsolatos anyagokat; John McFarlane-t, gazdaságtörténészt, gazdaságföldrajzost, aki a Manchesteri Egyetem földrajzi oktatója, 1919-től pedig az Aberdeeni Egyetem első geográfus adjunktusa volt, Osbert J. R. Howarth-t, aki 1909 és 1946 között a British Association for the Advancement of Science titkára volt; illetve a német származású, Oxfordban klasszika filológiából diplomát szerzett Oswald H. T. Risbeth-t, aki a háború alatt változtatta meg a nevét Rischbieth-ről, és kezdett el dolgozni a brit hírszerzés számára (KAIN, R. – DELANO-SMITH, C. 2003, pp. 389–390; CLOUT, H. – GOSME, C. 2003, p. 154). Nemcsak férfiak vállaltak részt az ID32 munkájában: Hilda Ormsby (született: Hilda Rodwell Jones) a nyugati front topográfiai-morfológiai térképeinek elkészítésében vett részt, 1918-ban pedig a London School of Economics földrajzos adjunktusa lett (MADDRELL, A. 2008, p. 133; HARRISON-CHURCH, R. 1981).

A korábbi brit kutatások alig tettek említést Bertie Cotterell Wallisról, pedig B. C. Wallis (ahogy általában tanulmányait jegyezte) kulcsfontosságú tagja volt a GSGS-nek, majd az ID32-nak. Wallis pályája során földrajztanárként dolgozott, a statisztika földrajzi alkalmazásáról, a térképezés módszereiről publikált a világháború előtt. A háború alatt lépett kapcsolatba Hinksszel, Dicksonnal és a többiekkel, és kezdte meg Magyarország, illetve más kelet-közép-európai országok tanulmányozását. Bekapcsolódott a brit hírszerzés térképezési feladataiba, előadásokat tartott a British Association for the Advancement of Science rendezvényein, az RGS és más intézmények vitaestjein, különböző kartográfiai eljárások alkalmazásáról, Magyarország és Európa új határainak politikai földrajzáról és a kibontakozó „modern” földrajz módszereiről érkezett.

Térképek Európa új országhatáraitól az I. világháború alatt és a háború után

Az 1919-es év elején Marion Newbiggin, a Scottish Geographical Magazine szerkesztője elgondolkodva rendezte a háborús térképekből álló kiállítás anyagát a Skót Földrajzi Társaság épületében Edinburgh-ban. Így írt a kiállított nemzetiségi térképekről: *„ezek a térképek jól mutatják mindazokat a nehézségeket, amelyekkel békeidőben kell majd szembenéznünk Kelet-Európa különböző népfajainak és nemzeteinek földrajzi elhelyezkedése miatt”* (NEWBIGGIN, M. 1919, p. 441.) Ugyanebben az évben NEWBIGGIN már előadást

is tartott erről a kérdésről Bournemouth-ban a British Association for the Advancement of Science első háború utáni konferenciáján, ahol az „új Európa” határainak külön szekciót szerveztek (1920a), majd ezeket a határokat aztán részletesen is vizsgálta az 1920-ban megjelent *Aftermath* c. könyvében. A kötetben arról adott számot, hogyan tervezték meg térképeken és hogyan valósították meg ezt az „új Európát” az I. világháborút lezáró békeszerződések során (1920b).

Newbiggin nem volt egyedül: ezekben az években sok geográfus foglalkozott a régi és az új nemzetállamok feltérképezésével. A háború idején végzett térképező munkájukat, illetve a földrajzosoknak az új határok meghúzásában játszott szerepét több kutatás is elemezte, különösen azoknak a közép- és kelet-közép-európai országok az esetét, amelyeket a legerősebben érintett a határok átrajzolása (LABBÉ, M. 2018, 2019; MITROVIĆ, A. 2003; DUANČIĆ, V. 2020; KONOPSKA, B. 2016; PALSKEY, G. 2002; CRAMPTON, J. 2006; KEMÉNYFI R. 2010; HAJDÚ Z. 2010; KRASZNAI Z.; GYURIS F. 2014; 2012; SEGVEY D. Z. 2016; SEEGEL, S. 2018; GYÖRI R. – WITHERS, C. 2019, 2020a, 2020b; DEMETER G. – BOTTLIK Zs. 2021; KÖSZEGI M. – BOTTLIK Zs. m.a.; JANKÓ F. – GYÖRI R. 2020; JANKÓ F. 2021; GYÖRI R. – JANKÓ F. 2022; GÓRNY, M. 2022).

Eugeniusz Romer 1916-os munkája, a *Geograficzno-statystyczny atlas Polski* (Lengyelország földrajzi-statisztikai atlasza) elsősorban a lengyel területek újraegyesítését hangsúlyozta (és kevésbé ezeknek a pontos határait), de kartográfiai módszerei és geopolitikai üzenete miatt széleskörű érdeklődést és vitát váltott ki. Az atlasz kulcsfontosságúnak bizonyult Lengyelország háború utáni újjászületésének idején. A francia geográfus, Emmanuel de Martonne a békekonferencián a francia kormány megbízásából készített térképeket és elemzéseket. 1919-es térképe, a *Répartition des nationalités dans les pays où dominant les Roumains* (Nemzetiségi megoszlás a román többségű területeken) egyértelműen a románok irányába volt elfogult, és vizuálisan is alátámasztotta Románia területi igényeit. „De Martonne román barátsága kétségen kívül állt” – írta róla GILLES PALSKEY (2002, p. 115). Hasonló munkát végzett Jugoszlávia és a Balkán területén a szerb geográfus Jovan Cvijić. Magyarországon a leghíresebb „néprajzi térképet” Teleki Pál készítette a háború végén, aki természeti földrajzi, történeti földrajzi, településföldrajzi és gazdasági földrajzi elemekből komplex érvrendszert épített fel Nagy-Magyarország egységének megvédésére. Teleki és a többi magyar geográfus (Cholnoky, Fodor, Prinz, Bátky, Kogutowicz) erőfeszítései ellenére a Nagy-Magyarországot bemutató térképek és szakmai anyagok nem tudták megakadályozni 1920-ban az ország szétdarabolását (HAJDÚ Z. 2010; KEMÉNYFI R. 2010; SEEGEL, S. 2018, pp. 82–89; GYÖRI R. – WITHERS, C. 2020a).

Közép-európai kollégáikhoz hasonlóan az amerikai (pl. Isaiah Bowman, Douglas Johnson) és a brit geográfusok is szakértőként működtek közre a béketárgyalásokra szánt anyagok elkészítésénél. Nagy-Britanniában a vezérkar földrajzi csoportja (Geographical Section of the General Staff – GSGS) Sir Walter Coote Hedley ezredes irányításával dolgozott. A háború alatt MO4, majd a háború után MI4 kódnevű csoport tagja volt Sir Thomas Holdich ezredes, O. E. Wynne őrnagy és Alan G. Ogilvie százados, a Brit Királyi Földrajzi Társaság (Royal Geographical Society – RGS) részéről pedig Arthur Hinks, a társaság titkára koordinálta a munkát (BOWMAN, I. 1919; HINKS, A. 1920; HEFFERNAN, M. 1996; GLANT T. 2020a, 2020b; SMITH, N. 2003; GÓRNY, M. 2022).

CATHERINE GIBSON a közelmúltban megjelent, a balti országok földrajztudományának történetével foglalkozó könyvében (2022) kiemeli a földrajz stratégiai szerepét, és egyenesen „a nemzeti lét földrajzaról” ír. Romer, Teleki, Cvijić és a más közép- és kelet-európai geográfusok nemzetiségi térképei kapcsán is használható ez a fogalom, hiszen ezek a térképek különleges körülmények között és sajátos céllal készültek. Gyakran az alkalmazott kartográfiai technika is innovatív volt. A szokásos megoldástól eltérően, például

Romer nem községi vagy járási, körzeti szinten térképezte a népszámlálási adatokat, hanem szintvonalas ábrázolást használt. Maga a technika nem Romer fejlesztése volt: már a 19. század második felében készültek ilyen nemzetiségi térképek Németországban (HANSEN, J. 2015), amelyek a nyelvi és vallási adatok térképezésénél a népsűrűséget is érzékeltetni tudták. A módszer kiválasztása nem volt véletlen: ezzel a megoldással Romer megszüntette a közigazgatási egységek tértagoló hatását, és a nyelvi területeket megszakítatlan, egybefüggő térségként tudta ábrázolni (LABBÉ, M. 2018, p. 100). A hatást a színek ügyes megválasztása tette teljessé. Hasonló kartográfiai technikát alkalmazott Teleki is a Carte rouge megalkotásakor, amikor az 1910-es magyar népszámlálás anyanyelvi adatait térképezte. (De Martonne szintén az 1910-es magyar census anyanyelvi adataira támaszkodott, amikor Nagy-Románia nemzetiségi térképét megszerkesztette.)

Az ilyen térképek és atlaszok mellé hosszabb-rövidebb térképmagyarázók is készültek, ezek terjedelme a néhány oldaltól a könyv-méretűig terjedt. Nem túlzás azt állítani, hogy az európai és amerikai geográfusok már az I. világháború előtt, de különösen a háború után a kartográfiát a politika szolgálatába állították, ahogy LABBÉ megfogalmazta: „*a nemzeti önrendelkezés geopolitikai törekvéseinek illusztrálására*” (2018, p. 95). A térképek üzeneteit a felhasználható adatok, a kiválasztott kartográfiai eszközök és a megcélzott közönség határozta meg (PALSKY, G. 2002; CRAMPTON, J. 2006). Tanulmányunk ezekre a kutatási eredményekre támaszkodva a brit geográfusoknak az I. világháború alatti és a háború utáni tevékenységével foglalkozik: a Magyarországról készített brit térképeket, mindenekelőtt 1919-es *Peoples of Austria-Hungary I.* Atlaszt és Kézikönyvet elemzi.

A brit földrajzosok a háború alatti adatgyűjtő és térképező munkába elsősorban az Admirális haditengerészeti hírszerzési csoportján keresztül kapcsolódtak be. A földrajzi osztály létrehozásának ötletét először Henry Newton Dickson javasolta a Hadügyminisztériumnak (War Office). Az edinburgh-i születésű DICKSON 1906 és 1920 között a Readingi Egyetem földrajzprofesszoraként dolgozott, szakterülete az oceanográfia volt. Földrajzi tudását az Oxfordi Egyetemen Halford Mackinder munkatársaként mélyítette el, és az 1912-ben Londonban megjelent, *Maps: How They are Made; How to Read Them* c. könyve bizonyította kartográfiai szakértelmét. Dicksonnak a „Földrajzi Irodára” vonatkozó terve a Hadügyminisztériumban nem járt sikerrel, az Admirálisnál viszont elnyerte Reginald Hall admirális támogatását. Így jött létre ID32-es kódszámmal a Haditengerészeti Hírszerzési Csoport Földrajzi Szekciója (Geographical Section of the Naval Intelligence Division [NID]), aminek a vezetésére Hall Dicksont tartotta a legalkalmasabbnak. Ezzel párhuzamosan az NID-ben egy „Történeti Szekciót” is életre hívtak George Prothero vezetésével. A Földrajzi Szekció az RGS elnökének, Douglas Freshfieldnek és titkárnak, Arthur Hinksnek köszönhetően az RGS székházába költözött be, és a Társaság az 1914-es év végére gyakorlatilag „*a Hadügyminisztérium térképészeti és technikai részlegévé*” vált (HEFFERNAN 1996, p. 509). Az együttműködést további személyes kapcsolatok erősítették: a vezérkar földrajzi csoportjának (GSGS) vezetője, Hedley a Társaság tiszteleti tagja lett, a határmegvonási kérdések szakértőjének számító, a témában számos könyvet publikáló Holdich-ot (az RGS választmányi tagját) pedig az 1917 és 1919 közötti időszakra a Társaság elnökévé választották. Az ID32-es Földrajzi Szekció munkája egyre gyarapodott (1918 nyarán már több mint 100 ember dolgozott a különböző feladatokon), ezért a csoport az RGS székházából a londoni Manchester téren álló Hertford House-ba, majd 1918 szeptemberében a Berkeley tér 41-be költözött.

A Földrajzi Szekció munkája öt területre terjedt ki. Egyrészt a hadsereg és a haditengerészet számára földrajzi kézikönyveket készített, másrészt meteorológiai adatokat gyűjtött a Királyi Légierőnek (Royal Flying Corps), harmadrészt rövidebb „földrajzi útmutatókat” állított össze egy-egy régió vagy probléma áttekintéséhez. Ezek mellett

a háború után rövid eligazító anyagokkal (reportokkal) látta el a párizsi békekonferencia brit tárgyalóit, illetve kis példányszámban, rövid határidővel térképeket is készített a párizsi tárgyalók és más brit hivatalok, például a Külügyminisztérium Politikai Hírszerző Osztálya számára (GOLDSTEIN, E. 1986, 1991).

A Peoples of Austria-Hungary I. (Hungary) földrajzi kézikönyv és atlasz

A Haditengerészeti Hírszerzési Csoport Földrajzi Szekciója (NID ID32) égisze alatt készült első világháborús kézikönyvek jellegzetességeit az eddigi kutatások csupán röviden összegezték. ERIK GOLDSTEIN szerint: „*a kötetek a hadsereg aktuális igényeit szolgálták ki, de alkotói számítottak arra, hogy kézikönyvként a békekonferencián is hasznosak lesznek majd*” (1986, p. 85). THOMAS WALTER FREEMAN pedig kiemelte, hogy „*minden egyes kötet hasonló felépítést követett: külön fejezet foglalkozott a természeti viszonyokkal és a határokkal, az éghajlattal, a növény- és állatvilággal, a történelemmel, a közigazgatással, a népességgel és a vallásokkal, a kereskedelemmel és pénzügyekkel, a népegészségüggyel és a társadalmi berendezkedéssel, a gazdasággal és a közlekedéssel. Ezeket a fejezeteket egészítették ki térképekkel, helynév- és tárgymutatóval, szöszedettel. A kézikönyveket nyilvánvalóan arra szánták, hogy praktikus információkkal lássa el katonai és polgári használóit, jellegük így valamelyest enciklopédikus volt*” (1980, p. 130). HUGH CLOUT és CYRUS GOSME lényegében ugyanezekre a jellegzetességekre mutattak rá tanulmányukban: a kézikönyvek „*a hadműveletek megtervezéséhez nyújtottak segítséget, a háború különböző helyszíneinek topográfiáját és társadalomföldrajzát vázolták fel, [...] nagy hangsúlyt fektettek az út- és a vasúthálózat és az egyéb közlekedési és kommunikációs csatornák leírására*” (2003, p. 154).

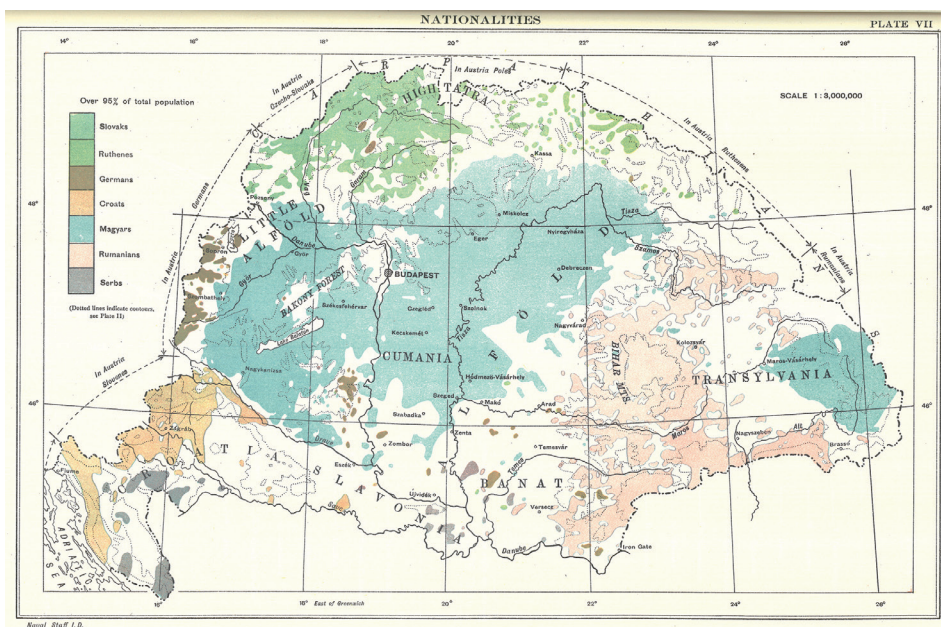
Ezek a megállapítások viszont nem állják meg a helyüket az 1919 áprilisában megjelent *Peoples of Austria-Hungary I. (Hungary)* földrajzi kézikönyv és atlasz esetében. A 144 oldalas kézikönyv két részből áll. A 11 fejezetre osztott első rész bevezetése Magyarországot természeti földrajzát mutatja be, kiemelve az Alföldet és a nagy folyókat. Ezt követően a szerző 10 körzetre tagolva halad végig Magyarországon, és az egyes körzetek nemzetiségi, etnikai viszonyait részletezi. (Az angol eredetiben az „ethnic groups”, a „nationalities” és a „races” kifejezések felváltva szerepelnek.) A 10 körzet (az eredeti angol elnevezésekkel):

- „Magyaria” (teljes egészében magyar népességű),
- „German Magyaria” (német és magyar népességű),
- „Eastern Transylvania” (magyar és német népességű),
- „Western Transylvania” (román népességű),
- „Rumanian Forelands” (román népességű),
- „Ruthenia” (rutén és magyar népességű),
- „Ruthene Slovacchia” (szlovák, rutén, német és magyar népességű),
- „Slovachia” (szlovák és magyar népességű),
- „South Slav Hungary” (szerb, román, magyar és német népességű),
- „Croatia” (szerb és horvát népességű).

Jól látható, hogy ez a területi felosztás nem egyezett a korabeli magyar tájbeosztásokkal, és különösen az egyes körzetek megnevezése lett volna elfogadhatatlan Magyarországon. Valójában ezek a régiónevek már a küszöbön álló határváltozásokat vetítették előre. Minden fejezet röviden bemutatja az egyes körzeteket, és részletesen tárgyalja 1880-tól kezdve a nemzetiségi viszonyokat és a demográfiai folyamatokat (a népességeloszlás és a népsűrűség adatait, a születési, halálozási adatokat, törvénytelen születéseket, a belföldi vándorlás mérlegét és a kivándorlást). A második részben már „*maguk az egyes nemze-*

tiségek és nem annyira az általuk lakott területnek kerültek a középpontba” (NID 1919b, p. 97). A narratíva a nemzeti és a nyelvi stabilitás mutatja be: „Nincs arra bizonyíték, hogy a 19. század eleje óta Magyarország különböző nemzetiségeinek területi elhelyezkedésében jelentős változás történt volna. A mai nyelvhatárok nagyjából ugyanott vannak, ahol száz éve voltak. Ami változás történt, az a nyelvhatárok zónájára korlátozódott” (NID 1919b, p. 100). A kézikönyv utolsó fejezetei a magyarországi urbanizációval, a közoktatás, a közegészségügy helyzetével és a vasúthálózattal foglalkoznak, végül a kötet a statisztikai adatok értelmezését segítő melléklettel, tárgy- és helynévmutatóval zárul.

Az Atlaszban 73 tábla (az eredetiben: plates) található (NID 1919a). A táblák különböző térképeket és diagramokat tartalmaznak: a Kárpát-medence madártávlati képét, kiemelve a magyarság síkvidéki elterjedését, domborzati, vízhálózati és vasúti térképeket. Az 1880 és 1910 közötti népességváltozást körzetenként és nemzetiségenként külön diagram is ábrázolja. A településhálózati sajátosságokat minden körzet esetén a harmadik katonai felmérés 1:75.000 méretarányú lapjaiból készült kivágatok illusztrálják. Ezekkel párban közli az atlasz az egyes körzetek megyéinek, törvényhatósági jogú városainak és nemzetiségeinek számszerű növekedését bemutató diagramokat. Attekintő térképek ábrázolják Magyarországot egészének népsűrűségét, vallási és nemzetiségi tagozódását. (1. ábra)



1. ábra Magyarország nemzetiségei.

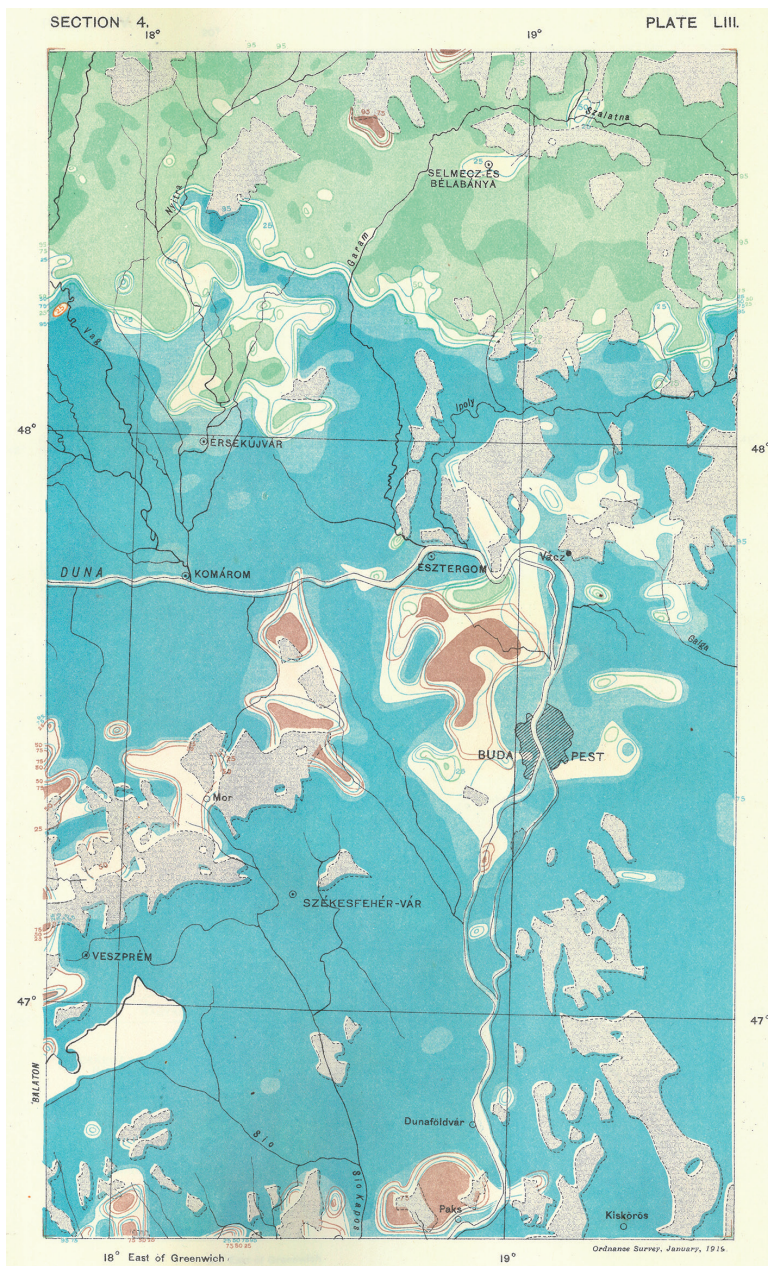
Forrás: NID 1919a, plate VII. Az Ordnance Survey engedélyével

Figure 1 Nationalities in Hungary.

Source: NID 1919a, plate VII. By permission of Ordnance Survey

Az atlasz terjedelmének zömét (46–73. tábla) olyan térképpárok teszik ki, amelyek a népsűrűséget és a nemzetiségeket mutatják be, Magyarország területét 14 szekcióra osztva. A szerző Eugeniusz Romer megoldásához hasonlóan „szintvonalas” ábrázolási technikát választott. Az 1910-es magyar népszámlálás adataira támaszkodva határozta meg az egyes nyelvi csoportokhoz tartozó százalékokat, és az azonos pontértékeket vonallal kötötte össze. Ezzel a módszerrel kiküszöbölte a közigazgatási határok zavaró

hatását, és az éles törések helyett a fokozatos változást tudta érzékeltetni. A 2. ábrán mintaként a budapesti szelvényt közöljük.



2. ábra Az 1:700.000 méretarányú nemzetiségi térkép budapesti szelvénye.

Forrás: NID 1919a, plate LIII, Section 4. Az Ordnance Survey engedélyével

Figure 2 Nationalities, for the Budapest sheet of the large-scale map.

Source: NID 1919a, plate LIII, Section 4. With the permission of Ordnance Survey

Wallis ugyanúgy az 1910-es magyar népszámlálás adatait használta, ahogy Teleki a Carte rouge elkészítéséhez. Bár az adatbázisban nem volt különbség, és még a választott kartográfiai technikában is voltak hasonlóságok, Wallis és Teleki térképeinek üzenete teljesen más volt. Teleki térképe azt hangsúlyozta, hogy az egyes nemzetiségek olyan mértékben keverednek egymással Magyarország területén, hogy lehetetlen etnikai alapon új államhatárokat meghúzni. A „nyelvhatárok” ugyanis nem egyértelműen megvonható elválasztó vonalak, hanem széles, vegyes nemzetiségű, nyelvszigetekkel tarkított zónák. Ebben az övezetben sokszor még az egyes falvak, városok is többnyelvűek. Wallis térképei nem cáfolták ezt az álláspontot, de míg Teleki térképen a nyelvhatárok zónája a különböző anyanyelvű területek, lakatlan térségek színes mozaikjaként jelent meg, addig Wallis nemzetiségi térképén ez a széles zóna fehéren maradt. Ez utóbbi térképnek is világos volt az üzenete: a Magyar Királyságot etnikai alapon fel lehet osztani, és az új határoknak valahol ebben a fehéren hagyott zónában kell majd futniuk.

Ebből a rövid áttekintésből is látható, hogy a *Peoples of Austria-Hungary I.* kézikönyv és atlasz a világháborús földrajzikézikönyv-sorozat legtöbb kötetével ellentétben nem enciklopédikus jellegű, és tematikai felépítése nem követi a megszokott sémákat, hanem a nemzetiségi és a demográfiai kérdésekre fókuszál. A kiadás dátuma is jelzi, hogy nem a háború katonai műveleteinek helyszínéről szóló általános földrajzi bemutatásnak szánták. Természetesen nem is a nyilvánosság számára készültek, amint ez a belső borítókra elhelyezett figyelmeztetésekből kiderül: „*Csak szolgálati felhasználásra! A kötet Őfelsége Kormányának tulajdona. Tartalma sem közvetve, sem közvetlenül nem továbbítható a sajtónak, és nem adható át olyan személynek, aki nem áll hivatalosan a kormány szolgálatában.*” (NID 1919b, p. i). A kézikönyv előszava azt is világossá teszi, hogy a kötet szövege „*általában kiegészíti és magyarázza az atlasz térképeit és diagramjait, sűrűn hivatkozik is azokra*”, így a két munkát együtt kell használni (NID 1919b, p. iii). A nemzetiségi kérdés kiemelése és a kiadás időpontja miatt valószínűsíthető, hogy a brit geográfusok és diplomaták a párizsi békekonferencián háttéranyagként használhatták az atlaszt és a kézikönyvet.

Az 1919. január 18-án kezdődő béketárgyalásokon századosi rangban brit geográfus szakértőként tevékenykedő Alan Ogilvie már korábban elkezdte összegyűjteni a delegátusok munkáját segítő földrajzi anyagokat. 1918 késő novemberében Edward Heawoodhoz, az RGS könyvtárosa-hoz fordult, hogy bocsássa rendelkezésére az Ausztria és Németország földrajzával kapcsolatos könyvek és tanulmányok listáját, „*beleértve a gazdasági atlaszokat is, ha léteznek ilyenek*”. Kérését ezzel nyomtatékosította: „*Biztos vagyok abban, hogy ez a békedelegátusok hasznára lesz*” (OGILVIE, A. 1918a). Az RGS anyagaira párizsi tartózkodása alatt is támaszkodott: engedélyt kért Heawoodtól és Hinkstől arra, hogy az Oxfordban geográfusként végzett feleségének biztosítsanak hozzáférést az RGS dokumentumaihoz, hogy a fontos anyagokat Londonból Franciaországba továbbíthassa neki (OGILVIE, A. 1919a, 1919b). 1919 tavaszán már intenzíven dolgozott Európa új határainak részletein: naplójában 1919 márciusában említi először a magyar kérdést, amikor a francia Emmanuel de Martonne-nal és az amerikai Douglas Johnsonnal „*a csehszlovákok, a románok és magyarok közti határokon*” dolgozott (GYÖRI R. – WITHERS, C. 2020b, p. 300). Nem csak a francia és az amerikai kollégákkal tartott kapcsolatot: Ogilvie számos alkalommal találkozott a jugoszláv küldöttség geográfus szakértőjével, Cvijić-csel is. Naplőbejegyzéseiből kiderül, hogy még 1919 májusban is a térképezéssel és a határok kérdésével foglalkozott, de sajnos a munkáról részletesebb információkat nem rögzített a naplójában, így a *Peoples of Austria-Hungary I.* kézikönyv és atlasz sem került említésre (OGILVIE, A. é.n.). Ezért minden körülményt figyelembe véve is csak valószínűsíthetjük, hogy szakértői tevékenysége során a kézikönyvet és az atlaszt is felhasználta.

A háborús időkben Kelet-Közép-Európáról készült atlaszok, földrajzi munkák iránt a magyar geográfusok érdeklődése élénk volt, hiszen ennek a térségnek a sorsa Magyarország jövőjét is befolyásolta. Így Eugeniusz Romer 1916-os Lengyelország-atlaszáról vagy az ukrán Sztjepan Rudnyickij 1917-ben publikált Kelet-Európa tanulmányáról is jelent meg ismertetés a Földrajzi Közleményekben (BÁTKY Zs. 1917a, 1917b). A Nagy-Britanniában éveken át zajló kutatómunka, a Magyarország-kézikönyv és atlasz megszületése viszont a kortárs magyar földrajzos közösség előtt rejtve maradt. A hírszerzési munkát övező titoktartás mellett ezt azzal is magyarázhatjuk, hogy a szemben álló országok földrajzi társaságai közötti kiadványcsere a háború alatt megszakadt, így a folyóiratokban megjelent tanulmányok sem találtak utat Magyarországra. Az 1 : 1000 000-s térkép katonai célú felhasználásáról viszont egy véletlennek köszönhetően tudomást szereztek a magyar geográfusok. KOGUTOWICZ KÁROLY a Földrajzi Közlemények 1918-as évfolyamának első számában egy rövid közleményt jelentetett meg, amiben egy szerencsésen megszerzett „hadizsákmányról” írt. A cikkből kiderül, hogy miután az osztrák–magyar alakulatok az olasz fronton 1917 októberében egy brit tüzérségi állást foglaltak el, a katonák a gazdag zsákmányon is megosztottak. *„Ebből a zsákmányból egy tüzérfőhadnagy barátom figyelmességéből nekem is jutott egy kis csomag térkép. Amikor alaposabban megvizsgáltam, nagy meglepetésemre a nemzetközi nagy világtérkép 1:1.000.000 méretű eddig ismeretlen négy lapját fődöztem fel benne. Szó van pedig a milánói, triesti, firenzei és római L. 32 és 33. K 32 és 33 jelzésű lapokról, amelyeket az angolok, mint a térképeken közlik, vezérkaruk földrajzi osztályával és a londoni királyi földrajzi társasággal szerkesztettek és a southamptoni katonai térképszeti intézetben nyomattak”* (1918, p. 53). Kogutowicz a rövid írásában a térképek névírásában felfedezhető hibákat lajstromozza, és szakmailag gyenge minőségüket emeli ki, de a GSGS és az RGS együttműködésében folytatott munka egyéb dimenzió rejtve maradt előtte. Wallis nevével sem ebben cikkben, sem a Földrajzi Közleményeknek a háborús években megjelent évfolyamaiban nem találkozunk. Rejtélyes alakja csak ez elmúlt években a trianoni békeszerződés földrajztörténeti aspektusaival foglalkozó munkákban bukkant fel újra (SEGYEY D. Z. 2016; GYÖRI R. – WITHERS, C. 2019, 2020a, 2020b, 2024; JENY J. 2021; GLANT T. 2020a, 2020b).

Összefoglalás

Kétrészes tanulmányunk első részében fölvezeltük, hogy a földrajz és a térképezés jelentősége az I. világháború alatt minden hadviselő országban növekedett, a békekötés előkészítéséhez pedig a geográfus szakértők további térképeket és atlaszokat készítettek. Nagy-Britanniában ezeket a feladatokat a Royal Geographical Society bevonásával a katonai és a haditengerészeti hírszerzés koordinálta. A Haditengerészeti Hírszerzési Csoport Földrajzi Szekciója (NID ID32) egésze alatt földrajzi kézikönyvek sora készült el a háború és a békekötés éveiben, köztük az 1919-ben keletkezett, Magyarországról szóló kézikönyv és atlasz. Tanulmányunkban ennek tartalmát, illetve elkészítésének célját tártuk fel, és felderítettük a térképezés és a kísérő szöveg összeállításának módszereit. Bemutattuk azt is, hogy a kézikönyv és az atlasz a kortárs magyar földrajzos közösség előtt rejtve maradt. Tanulmányunk második részében részletesebben foglalkozunk a kötet és az atlasz megalkotásában részt vevő emberekkel és intézményekkel és a legfontosabb szerzőnek, Bertie Cotterell Wallisnak Magyarországgal foglalkozó korábbi tanulmányaival, kézírataival és levelezésével.

Köszönetnyilvánítás

Győri Róbert kutatásait az NKFIH K 125001 projektje támogatta. A szerzők szeretnének köszönetet mondani a brit nemzeti levéltár (The National Archives, Kew) munkatársainak, Eugene Rae-nek és Joy Wheelernek, a Royal Geographical Society (with IBG) (London) levéltárosainak, Magyar Árpádnak, a HUN-REN CsFK Földrajztudományi Intézet könyvtárosának, a British Library, a National Library of Scotland munkatársainak, valamint Michael Heffernannek és Elizabeth Baigentnek a kutatásában nyújtott segítségükért.

GYŐRI RÓBERT

ELTE TTK FFI, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest
gyori.robert@ttk.elte.hu

CHARLES W. J. WITHERS

University of Edinburgh, School of Geosciences, Institute of Geography, Edinburgh
C.W.J.WITHERS@ed.ac.uk

FORRÁSOK

- NID 1919a: The peoples of Austria–Hungary. I. Hungary. Atlas, ID1210B. – H. M. Government (Naval Intelligence Department), London. LXXIII p.
NID 1919b: The peoples of Austria–Hungary. I. Hungary. Text to accompany the ‘Atlas of Austria–Hungary’, ID1210B. – H. M. Government (Naval Intelligence Department), London. 144 p.
OGILVIE, A. é.n.: Diaries. – University of Edinburgh Heritage Collections, Papers of Professor Alan Grant Ogilvie (1887–1954), GB 237 Coll-451.
OGILVIE, A. 1918a: Alan G. Ogilvie levele Edward Heawoodnak, 1918. november 23. – RGS-IBG Archives, A. G. Ogilvie, 1911–1920, CB8.
OGILVIE, A. 1919a: Alan G. Ogilvie levele Arthur Hinksnek, 1919. február 1. – RGS-IBG Archives, A. G. Ogilvie, 1911–1920, CB8.
OGILVIE, A. 1919b: Alan G. Ogilvie levele Edward Heawoodnak, 1919. február 3. – RGS-IBG Archives, A. G. Ogilvie, 1911–1920, CB8.

IRODALOM

- BÁTKY Zs. 1917a: Dr. Stefan Rudnyckij: „Über einige Probleme der Geographie Osteuropas” (Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1917). (Ismeretetés.) – Földrajzi Közlemények 45. pp. 412–413.
BÁTKY Zs. 1917b: Romer, Eugeniusz: Geograficzno-statystyczny Atlas Polski (Lengyelország földrajzi-statistikai atlasza), Varsó és Krakkó 1916. (Ismeretetés.) – Földrajzi Közlemények 45. p. 480.
BOWMAN, I. 1919: The American Geographical Society’s contribution to the Peace Conference. – Geographical Review 7. pp. 1–10.
CLOUT, H.–GOSME, C. 2003: The Naval Intelligence Handbooks: A monument in geographical writing. – Progress in Human Geography 27. pp. 153–173.
CRAMPTON, J. 2006: The cartographic calculation of space: race mapping and the Balkans at the Paris Peace Conference. – Social and Cultural Geography 7. pp. 731–752.
DEMETER G.–BOTTLIK Zs. 2021: Maps in the service of the nation. The role of the ethnic mapping in nation building and its influence on political decision-making across the Balkan Peninsula (1840–1914). – Frank & Timme, Regensburg. 309 p.
DICKSON, H. N. 1912: Maps: How They are Made; How to Read Them. – G. W. Bacon & Co., London. 66 p.
DUANČIĆ, V. 2020: Geography and Nationalist Visions of Interwar Yugoslavia. – Palgrave Macmillan, London. 286 p.
FREEMAN, T. 1980: A history of modern British geography. – Longman, London. 258 p.

- GARCÍA-ÁLVAREZ, J. – PUENTE-LOZANO, P. (szerk.) 2022: Beneath the lines: Borders and boundary-making from the 18th to the 20th century. – Springer, Cham. 184 p.
- GIBSON, C. 2022: Geographies of nationhood: cartography, science and society in the Russian imperial Baltic. – Oxford University Press, Oxford. 288 p.
- GLANT T. 2020a: Az Inquiry, az amerikai béke-előkészületek és Magyarország sorsa, 1917–1918. – In: GLANT T. (szerk.): Az Egyesült Államok útja Trianonhoz. Az Inquiry és Magyarország jövője, 1917–1918. (Források.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest. pp. 9–48.
- GLANT T. 2020b: The Inquiry and the Paris Peace Conference: American preparations for peace and the future of Hungary, 1917–1920. – *Minority Protection* 2. pp. 85–124.
- GOLDSTEIN, E. 1986: Hertford House: The Naval Intelligence Geographical Section and Peace Conference Planning, 1917–1919. – *The Mariner's Mirror* 72. pp. 85–88.
- GOLDSTEIN, E. 1991: Winning the Peace: British Diplomatic Strategy, Peace Planning, and the Paris Peace Conference, 1916–1920. – Clarendon Press, New York. 307 p.
- GÖRNY, M. 2022: 'Almost a statesman': East Central Europe's geography experts and the Paris Peace Conference. – *Journal of Historical Geography* 78. pp. 12–21.
- GYÖRI R. – JANKÓ F. 2022: Burgenland or West-Hungary: The aspirations and limits of Austrian and Hungarian geography, 1918–1938. – *Journal of Historical Geography* 77. pp. 25–37.
- GYÖRI R. – WITHERS, C. 2019: Trianon and its aftermath: British geography and the "dismemberment" of Hungary, c.1915–c.1922. – *Scottish Geographical Journal* 135. pp. 68–97.
- GYÖRI R. – WITHERS, C. 2020a: Trianon és a brit földrajz I. – *Földrajzi Közlemények* 144. pp. 202–220.
- GYÖRI R. – WITHERS, C. 2020b: Trianon és a brit földrajz II. – *Földrajzi Közlemények* 144. pp. 294–310.
- GYÖRI R. – WITHERS, C. 2024: Mapping Europe in war and peace, 1915–1919: B. C. Wallis and the 1919 Peoples of Austria-Hungary geographical handbook and atlas. – *Journal of Historical Geography* 86. pp. 428–238.
- GYURIS F. 2014: Human geography, cartography, and statistics: A toolkit for geopolitical goals in Hungary until World War II. – *Hungarian Cultural Studies* 7. pp. 214–241.
- HAJDÚ Z. 2010: Trianon és a magyar földrajztudomány. – *Közép-Európai Közlemények* 11. pp. 20–33.
- HANSEN, J. 2015: Mapping the Germans: Statistical Science, Cartography and the Visualisation of the German Nation, 1848–1914. – Oxford University Press, Oxford. 224 p.
- HARRISON-CHURCH, R. 1981: Hilda Ormsby, 1877–1973. – *Geographers Biobibliographical Studies* 5. pp. 95–98.
- HEFFERNAN, M. 1996: Geography, cartography and military intelligence: The Royal Geographical Society and the First World War. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 21. pp. 504–533.
- HINKS, A. 1920: Geography at the Congress of Paris, 1919. – *Geographical Journal* 55. pp. 309–312.
- JANKÓ F. 2021: Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között. – ELKH BTK TTI, Budapest. 368 p.
- JANKÓ F. – GYÖRI R. 2020: Burgenland vagy Nyugat-Magyarország. Az osztrák és a magyar földrajztudomány érvei. – *Arrabona* 58. pp. 325–344.
- JENEY J. 2021: Magyarországról készített térképek az Amerikai Földrajzi Társaságnál. – In: VÍZI L. T. – HORVÁTH-LUGOSSY G. (szerk.): A Magyarságkutató Intézet Évkönyve, 2020. Magyarságkutató Intézet, Budapest. pp. 259–284.
- KAIN, R. – DELANO-SMITH, C. 2003: Geography displayed: maps and mapping. – In: JOHNSTON, R. – WILLIAMS, M. (szerk.): *A Century of British Geography*. Oxford University Press, Oxford. pp. 370–427.
- KEMÉNYFI R. 2010: Cartography as a tool of nation-building in Hungary and means of legitimizing Hungarian ethnic borders and spaces. – *Hungarian Studies* 24. pp. 169–179.
- KOGUTOWICZ K. 1918: Ismeretlen angol háborús térképek. – *Földrajzi Közlemények* 46. pp. 53–55.
- KONOPKA, B. 2016: The cartographic materials auxiliary in the determination of the borders of Poland during the Paris Peace Conference 1919–1920. – *Polish Cartographical Review* 48. pp. 67–75.
- KÓSZEGI M. – BOTTLIK Zs. m.a.: Maps in the Service of Science and Politics in Post-WWI Hungary. – In: JOBBITT, S. – GYÖRI R. (szerk.): *Geography and the Nation after Trianon*. Routledge, London. (Megjelenés alatt.)
- KRASZNAI Z. 2012: Földrajztudomány, oktatás és propaganda. (A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közti Magyarországon.) – IDResearch Kft / Publikon Kiadó, Pécs. 262 p.
- LABBÉ, M. 2018: Eugene Romer's 1916 Atlas of Poland: creating a new nation state. – *Imago Mundi* 70. pp. 94–113.
- LABBÉ, M. 2019: La nationalité, une histoire de chiffres: politique et statistique en Europe centrale (1848–1919). – Presses de Sciences Po, Paris. 380 p.
- MADRELL, A. 2008: The 'Map Girls'. British women geographers' war work, shifting gender boundaries and reflections on the history of geography. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 33. pp. 117–148.
- MITROVIĆ, A. 2003: The Yugoslav question: the First World War and the Peace Conference, 1914–1920. – In: DJOKIĆ D. (szerk.): *Yugoslavism: histories of a failed idea, 1918–1992*, Hurst, London. pp. 127–136.
- NEWBIGIN, M. 1919: The geographical bearings of the Armistice terms. – *Scottish Geographical Magazine* 34. pp. 441–448.

- NEWBIGIN, M. 1920a: Some geographical aspects of nationality and internationalism. – In. Report of the Eighty-seventh Meeting of the British Association for the Advancement of Science, John Murray, London. p. 224.
- NEWBIGIN, M. 1920b: Aftermath: A geographical study of the peace terms. – W. & A. K. Johnston, Edinburgh. 128 p.
- PALSKY, G. 2002: Emmanuel de Martonne and the ethnographical cartography of central Europe (1917-1920). – *Imago Mundi* 54. pp. 111–119.
- SEEGEL, S. 2018: Map men: Transnational lives and deaths of geographers in the making of East Central Europe. – University of Chicago Press, Chicago. 320 p.
- SEGYEVY D. Z. 2016: Térképművek Trianon árnyékában. Magyarország néprajzi térképe (1918). – KSH Könyvtár, Budapest. 236 p.
- SMITH, N. 2003: American empire: Roosevelt's geographer and the prelude to globalization. – University of California Press, Berkeley. 592 p.